

UYGUR KÜLTÜRÜNDE SAÇ ÖRGÜLERİ VE ANLAMLARI**Dr. Gülzade TANRIDAĞLI***

Kültür bir toplumun dili, müziği, örf ve âdetleri, giyim kuşamından, yemekleri ve süslenme biçimlerine kadar bir çok ayrıntıları içerir. Bir toplumun kültürünün temeli bu ayrıntılardan oluşur. Bir bütünü oluşturacak olan bu ayrıntıların incelenmesi de o toplumun kültür değerleri açısından önemlidir.

Bugün Çin sınırları içinde (bir özerk bölge olarak Çince Şinciang diye adlandırılan) Doğu Türkistanda yaşamakta olan Uygurlar köklü bir medeniyete sahip bir Türk topluluğudur. Kapalı bir toplum olmaları da geleneklerini devam ettirebilmelerinde en etkin sebeplerden biri olmuştur. En eski tarihî Türk izlerini devam ettiren, siyasî baskılar ve zor şartlara göğüs gererek, sahip oldukları kültür varlıklarını koruyan Uygurların saç gelenekleri de uzun yıllara dayanır ve kültürlerinde önemli bir yer tutar.

Uygurların "Sümbül saç" diye adlandırdıkları uzun ve gür saçlar Uygur hanımlarının güzellik sembolüdür. Nitekim Uygur kızlarının uzun saç bırakma ve onu tanelere ayırarak örme âdeti çok eski dönemlerden kalmaz. Asırlardır devam eden bu âdetlerde bir takım kurallar şekillenmiş ve bu saç örgüleri sayılarına göre ayrı bir anlam kazanmıştır:

Uygurlarda evlenmemiş kızların saçını onbir, onbeş, on yedi, yirmi bir, hatta kırk bir tane olarak tekli örülür. Asla çift örülmez. Evlenmemiş kızların bir de kahkül saçını olur. Ense kısmındaki saç ustura ile devamlı kazılır. (günümüzdeki modern saç modalarında da görüldüğü gibi). Amaç evlenene kadar daha gür saçlara sahip olmaktır. Bu kazıma evleneceği güne kadar devam eder. Evleneceği günün bir gün öncesi son kez kazılır.

Evlendiğinin ertesi günü veya bir kaç gün sonra gelin kızın alınındaki kahkül saçını ortadan ikiye ayırılarak arkaya taranır. On beş, on yedi veya yirmi bir taneye bölerek ördüğü uzun saçları ise evlendikten sonra iki tane yani bir çift olarak örülmeye başlar. Saçının çift örülmesi ise evli olduğuna işaretir.

Mesela Uygur yazarı Zordun Sabır'ın *İzdiniş* romanında bir hanıma ait şöyle kısa bir tasvir vardır: "O ince, orta boylu idi. İki tane örülmüş kalın uzun saç kalçasından geçiyordu. Bu saçlar kunduz tüyü gibi kara ve parlaktı." Bu cümlede

* Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Öğrt. Üyesi.

evli kelimesi geçmemesine rağmen tasvirin evli bir hanıma ait olduğunu saçının iki tane örüldüğünden anlamamız mümkündür.

Genç kadının saçını bu şekilde örebilmesi için düğünü takibeden bir kaç gün içinde "Saç Koşak Toyu" diye adlandırdıkları saç düğünü (töreni) yapılıır. Bu törenden sonra evli kadın saçını iki tane örmeye başlar.

Çocuk sahibi olunca da "balaçuk saç" diye adlandırılan bir modeli uygular. Örülen uzun saçın bitimine genç kadının sahip olduğu çocuk sayısını ifade eden minik örgüler eklenir. Süs olarak ceviz topuzu da yapılabilir.

Kocasından ayrılan genç dul kadın "cuvan" diye adlandırılır. Onlar ceviz topuzu saç koymakla birlikte saçını beş, yedi veya dokuz... tane olarak tekli sayıyla örerler. Bu dulluk göstergesidir.

Torun sahibi olmuş kadınların balaçuklu saçı veya ceviz topuzu saçı olmaz. Uzun saçını iki tane örererek onu "saç tenge" dedikleri altın veya gümüşten yapılmış pullarla birleştirirler.

Saçını bir tane ören hanımlar başkaların gözünde kendine koca arayan kadın olarak görülür ve bu kadına iyi gözle bakılmaz.

Uygur hanımlarının saç örgülerine bakarak onların kız, evli, çocuk sahibi olmuş, dul veya boşanmış, veya torun sahibi olmuş kadın, ya da ahlaksız dul kadın olduklarını anlamak mümkündür. Bu yüzden Uygurlarda hanımların saçları ve saç bakımı çok önemlidir. Hanımların saçlarının gür, uzun oluşu gurur ve övünç kaynağı olur. Güzellik ölçülerinin önde gelen unsurlarından biri saçtır.

Meşhur Uygur yazarı Abdurrahim Ötkür *İz* romanında güzel bir kadını şöyle tasvir eder:

"Dağ kaplanı Timur¹u uyuşturmak için, onu güzel bir kadınla evlendirmek ve eğlendirmek Yang Zensing'in planlarının bir parçasıdır. Timur başkanlık sarayındaki rahat, lüks hayatın ve evlendirildiği uzun saçlı cilveli hatunun güzelliği ile onun pamuk gibi parmaklarını oynatıp çaldığı dutarının büyüüne kapılır. Timur bir süre bu şekilde kendisi de farkında olmadan uyur." (*İz*, s.375)

Burada kadının güzelliğini ifade etmek için sadece saçlarının uzun olduğunu anlatmakla yetinmiştir. Tasvirdeki bu dikkatten Uygurların güzellik anlayışında uzun örgülü saçların önemini anlamak mümkündür.

¹ 1910 yıllarında Doğu Türkistan'da Uygur halkına baş olup, Çin ordusuyla savaşan milli kahraman. Timur'u savaş meydanlarında yenemeyen Çinliler eskiden olduğu gibi "tatlı dili"yle onu tuzağa düşürür ve Timur savaşı kaşbeder.

Uygur hanımlarının saç bakımında da kendilerine has yöntemleri vardır. Asırların birikimi ve tecrübeleriyle saçı korumanın çeşitli yöntemlerini keşfederler. Tamamen bitkilere dayanan bu yerli yöntemleri Doğu Türkistan'da yaşayan bütün Uygur hanımları günümüzde de uygulamaktadırlar. Bir kaç örnek vermek gerekirse:

Saçı beslemek ve rengini koyulaştırmak için kullandıkları yöntem şudur: badem ve şeftali çekirdeğini ateşte yakarak yarı yakılmış çekirdeği küllenmemiş haliyle melhem haline getirirler ve saçlarına sürerler. Bu melheme "Yağlakar"² derler. Uygur hanımları Yağlakar'ın saçlarını gürleştirdiğine, canlandırdığına inanırlar. Yağlakar'ı sadece saçlarına değil, kaşlarına da sürerler. Hatta yeni doğmuş kız bebeklerin kaş ve saçlarına sürerek onların da büyüdüklerinde kara kaş ve kara saçlı olmalarını sağlarlar. Bunu şu şekilde uygulurlar:

Yeni doğan kız bebeklerin saçları kırkınıcı gününü doldurduğu günden itibaren kazınır. Bir yaşına hatta iki üç yaşına kadar sık aralıklarla defalarca kazınarak yağlakar sürülür.

Saçlarının çabuk uzaması için kullandıkları bitkilerin başında ise zeytin yağı gelir. Yılın dört mevsiminde her zaman kullandıkları ve hiç vaz geçemeyecekleri bir de jöle kıvamında melhem vardır ki, adı "yelim"³dir. Yelim dedikleri bu melhem iğde ağacının son baharda salgıladığı sıvısıdır.

İğde ağacı postunun yarık delikleri aralarından kazıyarak çıkardıkları bu sıvıyı doğal jöle yerine kullanırlar. Bu Uygur hanımları için en yaygın kullanılan doğal saç besleyicisi ve kremidir. Saçları ortalama kalçalarına ve hatta dizlerine kadar uzun olan Uygur kızları için bu uzun saçlara bakmanın ve onu her gün teker teker örümenin pek kolay olmayacağı da bir gerçektir. Yelim hanımları bu sıkıntıdan kurtarır. Saçın dağılmasını önlediği için yelim kullanıldığında haftada iki kere tarayıp örmek yeterli olur. Yolculuğa çıkan bir Uygur hanımının yanına alacağı ilk eşya yelimidir.

Uygur yazarı Zordun Sabır'ın köy hayatını anlatan ve koyu millî örf âdetleri işleyen *Gülemhan* adlı kısa romanında şöyle bir ifâdeye rastlarız: "Aznehan etrafındaki kadınlara hava atarak dedi ki: 'Sonbaharda olacak düğününe kadar kızımın saçını üç günde bir yelim sürerek güzelce tarayıp öreceğim. El ve ayaklarını tertemiz yıkadıktan sonra ayakkabısız yere bastırmayacağım.'"(s.50)

2 Yağlakar-745 senesinde Ötüken'de devlet kuran ve 9 uruğdan meydana gelen bir birlik olan Uygurların bir uruğunun adıdır. Burada bahsettiğimiz konuyla pek ilgisi yoktur ama kelimenin eskiliğini görmemiz açısından yararlı olabilir.

3 Köylü Uygur hanımları yilimi son baharda toplurlar. Topladıkları yilimi ceviz büyüklüğünde veya yumruk büyüklüğünde biriktirerek kuruturlar. Kullandıkları zaman ceviz büyüklüğündeki yilimi bir çorba kasesi suyuna içine bir gün öncesi akşamdan koyarlar. Ertesi gün kullanacakları zaman bir kase dolu kahverengi koyu jöle kıvamına gelen yilimi saçlarına sürerek örürler.

Bu satırlardan evlilik yaşına gelene kadar fakirlikten hâlâ ayakkabısız dolaşan bir köylü genç Uygur kızının evlilik hazırlıklarının (annesi tarafından) önce saç bakımıyla başladığını görüyoruz.

Yelim'i kullanmak sadece köy hanımlarına has değildir, şehir hanımlarının da genel kullandığı saç bakım ürünüdür.

Günümüzde çağdaş teknolojinin verdiği imkanlar sayesinde Doğu Türkistan piyasasında da çok daha hoş ambalajlı saç bakım ürünleri her gün çoğalmakta. Çinlilerin ürettikleri bu türden ürünler çok zengin çeşitleriyle satılmaktadır. Ama bu tür ürünleri Uygur hanımları kendi yerli usullerine tercih etmemişlerdir. Çünkü çeşitli miktarda kimyevi madde içeren bu ürünlerin kendi köylü yöntemlerinden daha iyi olmadığını anlamışlardır. Ürünlerinin burada pek rağbet görmediğini gören Çinli pazarlamacılar son bir kaç yıldan beri yelim'i ham madde yaparak (belki de sadece ismini kullanarak) saç bakım ürünleri üretmeye başlamışlardır. Bu ürünlerin ambalajına muhakkak büyük harflerle Uygurca "Yelim" adını yazmayı da ihmal etmemişlerdir. Aynı şey Uygur hanımlarının doğal kaş, kirpik ve saç besleyicisi olan yeşil bitki "osma" için de geçerlidir.

Osma: Bir çeşit yeşil ot olup Uygur hanım ve kızların doğal kaş ve göz kalemi sayılır.⁴ Bu doğal kalem kullanıldığı zaman izi en az bir hafta silinmez. Uygurlar bu hiç bir yan etkisi olmayan osmanın kaşları ve kirpikleri beslediğine ve sık sık kullanıldığı takdirde yeni kaş ve saç çıkardığına da inanırlar. Bunu küçük kızlardan 70'li ninelere kadar herkes kullanabilir. Kaşlara osma kullanmayı kutsal bildikleri için kullanan kadına kimse makyajlı hafif kadın gözüyle bakmaz. Hatta büyüklerinden gördüğü bu adeti sevaptır diye yaparlar. Osma'yı kışın kullanmak için hayvan (daha çok keçi) yağıyla osma suyunu karıştırarak muhafaza ederler.

Mesela Zordun Sabır *Gülemhan* romanında yine, osma'dan şöyle söz eder:

"Aznehan keçi yağında melhem haline getirilmiş osmayı kaşlarına sürmüş. Saçlarına ise yere degecek kadar calâ takmış ve saç pulları asmıştı."(s.99)

"Calâ" ve saç pullarının ne olduğuna gelince: Saçı gür ve uzun olmayan Uygur hanımlarının saçının örgülerinin devamına siyah iplikle kendi saç kalınlığında saç örtüyüp ekleme âdetleri de vardır. Türkiye'de saç bağı dediğimiz bu suni saça calâ saç derler. Ama bu saç bağını hanımlar ancak evlendikten sonra kullanabilirler. Bunu genellikle yaşı ilerlemiş, saçı azalmış orta yaşın üstündekiler daha çok kullanırlar. Asıl amaç güzellik için yani saçını daha uzun göstermek içindir ama bazı kadınlar bilinçsiz halde ninelerinden veya yaşlılardan gördükleri bu âdeti 'sevap olur' diye de uygularlar. Kaşgarlı Mahmud'un Divanı'nda bu çeşit suni saçın iki türü

⁴ Osma adlı bu yeşil bitkinin suyu önce küçük bir tabağa sıkılır. Suyunun rengi koyu yeşil olur. Ona önceden hazırlanan pamuk uçlu kibrit çubuk batırılarak kaşa ve kirpiğe sürülür, 3-5 dakika bekletildikten sonra suyla durulanır. artığı saça sürülür.

tanıtılmıştır: Biri, saç eklenen saç bağı, ikincisi suni kahkül. Kaşgarlı Mahmut hanımların kullandıkları bu çeşit suni saçların çupurdan yapıldığını yazmaktadır.

Saç örgülerinin sayılarının 7, 9, 11, 17, 41, olmasının sebebi ise Uygurlar bu sayıların uğurlu olduklarına inanırlar. Yani Uygurlarda "dokuz" rakamının uğurlanması Şamanizm döneminden kalmadır⁵. Eski Türklerde 10 (11), ve 40 (41) rakamları en büyük rakam sayılarak sonsuzluğun sembolü olduğundan saç tanelerinin sayısı da bu uğurlu rakamlara dayanmaktadır.

Uygurlarda, erkek çocuklara has "Niyaz saç" denen kuyruk saç bırakma âdeti vardır: çok hastalanan bünyesi zayıf veya çok esirgenen tek erkek çocuklara uygulanır. Onları ölmesin, nazar değmesin diye tepesinin sağ tarafından bir bölük elma kadar yerde saç bırakılır ve uzatılır. (Bu saçın haricindeki saçlar kazınır). Çocuk yedi yaşına gelip, sünnet olana kadar örülü haldeki bu saçla dolaşır. Sünnet olduğu gün sünnet resmîyetinin yanısıra küçük bir dua töreniyle bu saç kesilir. Buna "Niyaz saç" denir. Bu çocukların adı da genellikle Niyaz koyulur. Bir de erkek çocukları doğduktan sonra fazla yaşamayarak hep ölen yani çocukları durmayan ailelerin, daha sonra tekrar erkek çocukları olduğunda 'bu da ölüp gitmesin, dursun(kalsın)' diye adını Dursun (Doğu Türkçesinde Tursun) koyarlar ve bu çocuğa da Niyaz saç bırakılır. Bu Niyaz saç, erkek çocuklarında bir çeşit hastalıklardan kötülüklerden koruyan nazar boncuğu rolünü oynamaktadır.

Uygur yazarı A.Ötkür'ün tarihi romanı *İz'* de anlatıldığına göre millî kahraman Timur'un tek erkek evladı olan Bâsit da Niyaz saçlı olanlardandır ve bu Niyaz saçlı daha sonra onu ölümden kurtulmasına sebep olmuştur: 1913'te Timur Çinlilerle yaptığı savaşı kaybedince Çinliler Timur'un bütün sülalesini kurutmak amacıyla ailesindeki tüm erkekleri teşhir ederek öldürür. Ama Timur'un Niyaz saçlı oğlu Bâsit'i mahalledekiler saklamayı başarır ve gizlice oralardan uzak bir dağa götürürler. Verilen bilgilerden bir oğlunun da olduğunu öğrenen Çinliler onu aramaya geldiklerinde mahalledekiler onlara Timur'un, (kendilerinin teşhire götürdükleri) kız çocuklarının dışında erkek evladı olmadığını söylerler. Bunun üzerine, daha önce barış elçisi olarak geldiğinde Timur'un ailesini gören Çinli başkan, onun çocuklarını hatırlamaya çalışır. Timur'un en küçük çocuğu Bâsit'i saçlı haliyle hatırlar ve onu kız sanarak erkek evladının gerçekten olmadığı kanısına varır. Yanlış bilgi olduğuna inanarak Bâsit'i aramaktan vazgeçer. Bâsit böylece ölümden kurtulmuş olur. Belgesel nitelikli tarihî romanda yazılan bu olay gerçek hayattan

⁵Eski Uygur Şamanistlerinin ilkel tasavvurundaki Gökteñri itikadında "yedi yıldız İlahesi" kavramı vardır. Bu yedi yıldız ayrı ayrı isimlerle her biri ilahlaştırılmıştır. Bu yedi yıldızın her biri bir hayatlık alemi sayılmış, ona Fâni alem (toprak) ve yer altı alemi (ruhlar mekanı) da eklenerek bütün kainat dokuz hayatlık alemiden oluştuğuna inanmışlardır.

alınmıştır. Yazar romanında Bâsıt'ın doğduğu an ve onun Niyaz saçı için şöyle yer veriyor:

"Timur'un istediği gibi, oğluna Bâsıt adı verildi. Ama Timur'un annesi bu yeni doğan erkek torunu için 'Bu da öbür erkek torunlar gibi ölüp gitmesin, sağ salım büyümesi için Niyaz kılalım' dedi ve doğumunun 'kırkinci gün saç alma töreni'nde bebeğin sağ tepesinden elma kadar yerin saçını kesmeyip bıraktırdı. Beş seneden beri Bâsıt'ın bu 'Niyaz saçı' ancak bir karıştan fazla uzamıştı. Bazen çocuklar Bâsıt'ın Niyaz saçına 'kız çocuğu' diye takılırlardı. Böyle zamanlar o da kendini savunur onlara şöyle cevap verirdi: 'Kız çocuğun saçı bir tane örülmez ki, daha fazla olur tamam mı, Benimki ise tektir.'" "Fare kuyruğu gibi bir örüm Niyaz saçını omuzunda sallayıp, yaramazlık yapmakta olan sevimli Bâsıt'a bakıp herkes gülüştü."(s.253)

Bu romanların dışında Uygurların şiir ve türkülerinde, hikâyelerinde de saç motifi sık sık tekrarlanır. Halk arasındaki atışmalardan örnek:

Kız-Erkek atışması:⁶

Uygurcası:

Erkek:

Saçıfını uzun dediler,

Canım uzun saç yar yar.

Aç saçıfını men bir körey,

Can uka canım yar yar.

Kız:

Saçımnı körüp nime kılarsız,

Ah aka canım yar yar.

Köl boyuda mecnun talnı,

Körmep miydiñiz yar yar?.

Türkçesi:

Erkek:

Saçını uzun dediler,

Canım uzun saçlı yar yar⁷.

Aç saçını ben bir göreyim,

Canım kardeşim yar yar.

Kız:

Saçımnı görüp de ne yapacaksın,

Ah ağabeyciğim yar yar.

Göl başında söğüt dalını,

Görmemiş miydin yar yar?.

"Kadın bir estetik âbidesidir." diyor bir bilim adamı.

Dünyanın her yerinde kadın kadındır ve süslenmeyi sever. Uygur hanımları da süslerine düşkündürler ve kendilerine has bir moda yaratmayı bilirler. Yattıkları giyim ve süslenme tarzı çevreleri ve komşu ülke hanımları özellikle de Çinli hanımlar tarafından beğenilir, benimsenir ve taklit edilir.

Nitekim Çin tarihinin en parlak dönemi olan Tang devrinde Uygur kıyafetlerinin Çin'de yüz sene moda olduğu Çin kaynaklarında kaydedilmektedir.

⁶ Bu koşuk Özbek ve Uygurlar arasında yaygın söylenen bir türküden alınmıştır.

⁷ Yar: Bildiğimiz yar, sevgili.

Sonuç olarak:

- Uygur kadınının saçları ve saç bakımı
- Uygurlarda erkek çocukların saçları
- Uygur romanında halk arasında saç motifi

gibi başlıklar esas alınarak yapılan bu çalışma bize bir kez daha saçın Uygur kadınının en belirgin özelliği olduğunu göstermektedir. Saç âdeta kadının şahsiyetini tamamlar, sosyal statüsünü belirler. Toplum, saçlarına bakarak kadın ile ilgili bazı yargılara varmaktadır. Bu sebeple de günümüzde dahi her Uygur kadını saçına özel bir itina gösterir.

Bibliyografya:

Rahman Abdülkerim, Hamidullah Reveydüllah, Huştar Şerip. *Uygur Örp-Adetleri* Ürümçi: Şincang Yaşlar Ösmürler Neşriyatı, 1996.

Ötkür, Abdurrahim. *İz*, (tarihi roman) Ürümçi: Şinciang Halk Neşriyatı, 1985.

Ötkür, Abdurrahim. *Uyganğan Zemin-1*, (roman) Ürümçi: Şincang Halk Neşriyatı, 1987.

Sabır, Zordun. *Gülemhan*, (kısa roman) Pekin: Milletler Neşriyatı, 1987.

Sabır, Zordun. *İzdiniş -1*, (roman) Ürümçi: Şincang Halk Neşriyatı, 1983.

Sabır, Zordun. *İzdiniş -2*, (roman) Ürümçi: Şincang Halk Neşriyatı, 1990.

Timur, İsmail. *İdikut Uygur Edebiyatı* (Edebiyat Araştırmaları) Ürümçi: Şincang Halk Neşriyatı, 1995.

Çin Yazarlar Cemiyeti Şincang Şubesi, *Toy Saçkusu* (şiir kitabı) Ürümçi: Şincang Halk Neşriyatı, 1985.

Aziz, Seyfettin. *Uygur 12 Makamı Hakkında* (müzik tarihi Araştırmaları) Kaşgar: Uygur Neşriyatı.